

“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛИКНИНГ ГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

МИРЗИЯТОВ ШУХРАТ

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

Аннотация. Ушбу мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги туркий сўзликлар илмий жиҳатдан ўрганилиб, мазкур сўзликларнинг график хусусиятлари батафсил келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: сўзлик, график хусусият, қўлёзма, “Ёзгат” нусха, товуш, ҳаракат, ҳарф.

Аннотация. В данной статье изучаются слова тюркского происхождения в произведении Замахшари «Мукаддамату-л-адаб» и подробно приведены их графические особенности.

Опорные слова и выражения: словник, графическое свойство, рукопись, копия «Язгат», звук, харакат (подвижность), буква.

Summary. In this article the author investigates Turkic words and phrases (vocabulary) in the work of “Muqaddimat ul-Adab” by Makhmoud Zamakhshary from scientific point of view and proposes their graphical features.

Keywords and expressions: vocabulary, graphical feature, manuscript, the copy of the work “Yozgat”, voice, opostorphe, letter

Ватанимиз мустақилликка эришгандан сўнг бой илмий меросимизни ўрганиш соҳасида турли фанлар қатори тилшунослик, адабиётшунослик, луғатшунослик ҳамда шарқшуносликка оид қўлёзма манбаларни ўрганиш, тадқиқ этиш учун кенг имкониятлар эшиги очиб берилди. Айнан шу йилларда кўплаб буюк аждодларимиз қатори Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари ҳам ўрганила бошланди.

Мустақилликка қадар Маҳмуд Замахшарий илмий мероси кам ўрганилган. 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Маҳмуд Замахшарий таваллудининг 920 йиллигини нишонлаш ҳақида қарори алоҳида аҳамият касб этди. Халқимиз ва кенг жамоатчиликни бобокалонимизнинг ҳаёт-фаолияти, илмий мероси билан таништиришда А. Рустамов, У. Уватов, З. Исломов, М. Ҳакимжонов, М. Носирова, Н. Сулаймонова каби олимларимизнинг илмий-тадқиқот ишлари, монография, рисола ва туркум мақолалари диққатга сазовор ишлардан ҳисобланади.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг таҳлили, унинг асосан ижтимоий соҳаларда, чунончи, адабиётшунослик, тилшунослик,

луғатшунослик, аруз, нотиклик санъати, шеъринг, мантиқ, география, фалсафа ҳамда диний илмларни ўз ичига олган асарларида кўринади. Маҳмуд Замахшарий асарларининг кўпчилиги адаб илмининг турли масалаларини ўрганишга йўналтирилган. Бугунги кунда унинг қаламига мансуб турли соҳалардаги 70 дан ортиқ нодир асарлари мавжудлиги маълум. Маҳмуд Замахшарийнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва фаннинг турли соҳаларга оид ўлмас асарлари у ҳаётлик пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга бетакрор шуҳрат келтирган.

Маҳмуд Замахшарийнинг кўплаб асарлари қаторида унинг тилшунослик, луғатшуносликка оид “Муқаддамату-л-адаб” асари алоҳида ўрин тутди.

1921 йилда Садриддин Айний “Меҳнаткашлар товуши” газетасида ёзган мақоласида Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробар деб, унинг ижодига эътибор беришга чақирган эди.

Ушбу асарнинг арабий-форсий, арабий-форсий-туркий, арабий-форсий-туркий- мўғу-

лий сўзлик киритилган қўлёзмалари дунёнинг турли мамлакатлари фондида сақланмоқда.

Ушбу асар юзасидан ҳам устозларимиз З. Исломов, М. Ҳакимжоновлар томонидан номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган. Мақола “Муқаддамату-л-адаб” асарининг арабий-форсий-туркий сўзлик киритилган дунёда мавжуд нусхалар ичида ўзининг энг қадимийлиги билан қимматли “Ёзгат” нусхасидаги имло хусусиятлари ҳақидадир. Ушбу қўлёзма асар хотима-сидаги ёзувга кўра, хижрий 655, милодий 1257 йилда Хоразмлик котиб Иброҳим бин Маҳмуд сўфи Муазза қўли билан китобат қилинган. Ушбу қўлёзма XII–XIII аср туркий тили, лексикаси, унинг семантик, грамматик хусусиятлари ҳамда ўрта аср туркий тилига мансуб бўлган сўзлик ва унинг график хусусиятларини очиб беришлиги билан характерланади. Ушбу нусхадаги туркий сўзликнинг графикаси кейинги асрларда китобат қилинган бошқа қўлёзмалардаги имло қоидаларидан бир қанча ўзига хосликлари билан ажралиб туради.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг ўрганилган барча қўлёзмаларида туркий сўзлик тўлиғича арабий услубда берилган. Уларда жумлалардаги кетма-кетлик араб тилига мослаштирилган. Масалан, араб тилидаги سجر التتور – *сажа-ра ат-тану:ра* ибораси ТI нусхасида *قىز يىتتى* – *қизитты танурны* (ТI.196а.), ТII ҳамда ТIII нусхаларда *قىزىتى تنورنى* – *қизитты танурны* (ТII.32 а. 5; ТIII.306.9) шаклида берилган. Тадқиқ этилаётган манбада ушбу ибора *تمدورنى اوتاندی* – *тамдурны отанды* (1216.2) тарзида берилган.

Арабча *عر الرجل* – *шаъара ар-ражулу* ёрдамчи нусхаларда *وشوق ايتى* – *қошук айитты эр* (ТII. 326.6; ТIII 31а.6) шаклида берилган. Ёзгат нусхасида ушбу ибора *ايدى ار شعر* – *эр шеър айды* (122а.3) маъносида берилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Ёзгат нусхасида айнан туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган ва туркий жумла тузилиши анъанага асосланган.

Ёзгат нусхасининг ўзига хослиги туркий сўзликка, айниқса, талаффуз қоидаларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ажралиб туради. Қадимий даврга мансуб туркий тилдаги қўлёзмаларда айрим истисно ҳолатларни инобатга олмаганда сўзлар ҳаракатсиз – зеру забарсиз ёзилган. Лекин “Муқаддамату-л-адаб”да туркий сўзларнинг ўқилишини, биринчи навбатда, тўғрилаш мақсадида матннинг турли ўринларида ҳаракатлар қўйилган. Ҳаракатларнинг берилиши барча сўзларда бир хил учрамайди.

(Е. 122а.3) *ليت شعري* – *лайта шеъри* – *اشكى بلساديم* – *кашки билсадим*. Иборадаги *би* касраланган, *лом* сукунланган. Шу ҳаракатлар орқали сўз тўғри ўқилишига имкон яратилган.

(Е. 120а.5) *بذر البذر* – *базара ал-базра* – *اورغلقى سچتى* – *уруғлуқны сачты*. Туркий *اورغلق* – шаклидаги сўзни *уруғлуқ*, *урығлық* кўринишида ўқиш мумкин. Қўлёзмадаги ҳаракатлар ушбу сўзни айнан уруғлуқ шаклида талаффуз қилишни кўрсатади. Чунки, “Муқаддамату-л-адаб”нинг мавжуд барча қўлёзмаларида юқоридаги қолипга риоя қилинган; қиёсланг:

(ТI. 194а.3) *ساجتى اوروقنى* – *сачты уруқны*, (ТII. 31а.1) *سچتى اوروقنى يركا* – *сачты уруқны йэрга*, (В. 30а.6) *سچتى اوروقنى* – *сачты уруқны*.

Туркий сўзнинг бошидаги товушни аниқ кўрсатишга қаратилган ҳолатлар. (Е. 1186.3) *سمد* – *самада* – *ارلادی* – *ирлади*; қиёсланг:

(ТI.192а.1) *يیرلادی* – *йырлади*, (ТII.296.1) *ارلادی* – *ырлади*, (ТIII.29а.9) *ایرلادی* – *ырлади*.

(Е.116а.1) *نقب علی القول* – *нақба ғала-ал-қавл*, *الغلق قیلدی بوئون لار اوزا* – *улуғлуқ қылды бузунлар уза*. Жумла бошидаги алифнинг ҳаракати – дамма билан кўрсатиб ўтилган, қиёсланг:

(ТI.188а.4) *اولغ بولدی ایلکا* – *улуғ бўлды элга*, (ТII.266.5) *اولوغلوق قیلدی ارانلار اوزا* – *улуғлуқ қылди аранлар уза*, (ТIII. 28а.1) *اولوغ لوق قیلدی* – *улуғлуқ қылды кишилар ўза*.

Қиёсланган нусхаларнинг барчасида “улуғ” сўзининг унли товушлари ҳарф орқали ифодаланган. Бу ҳол ўрганилаётган қўлёзмада дамма ҳаракати орқали берилган.

Асардаги (E.1126.3) *خوى النجم* – *хава-ан-нажму* *يُلدوز بئى* – *йулдуз батты* сўзидаги биринчи у унлиси дамма ҳаракати орқали, *بئى* – *батты* феълидаги икки “т” ундоши ташдид билан, қисқа “и” касра белгиси билан ифодаланган, қиёсланг:

توشتى (ТП.23а.4), *باتتى يولدوز* (ТП.183а.3), *توشدى يولدوز* (ТП.26а.5), *يولدوز*

Айрим сўзлар аъъанавий шаклда бўлса ҳам, тўлиқ ҳаракатлар билан берилган. (E.115а.7) *كُون بئى* – *гарабат-аи-шамсу*, *غربت الشمس* – *батты* (E.1146.5) *رَسب في الماء* – *расаба фи-л-маи*, *بئى سَفَ ايجندا* – *батты сув ичинда*.

Юқоридаги иборалардаги *батты* феъли тўлиқ ҳаракатлар билан кўрсатилган. Қиёсланг: *جوكتى* (ТП.25а.7), *باتتى سوغه* (ТП.1866.1), *بئى سفا* (ТП.27а.7), *سفا*

گumon – *куман ттй*, *مرا* – *мара*, *مري* (E.1086.4) *تутتى*. Қиёсланг:

سيزيك انقالىتى (ТП.1776.2) – *сизик анқа илти*, *كمانقا توشتى* (ТП.19а.6) – *гумонқа тушиди*, *سيزىندى* (ТП.24а.3) – *сизинди*.

Қўлёзма матнида асосан аъъанавий туркий матнлардаги каби ундошларнинг берилиши қоида-сига амал қилинган. Лекин қўш унли ва ундошларни ифодалашда араб тилидаги каби ташдид белгисини туркий сўзларда қўллаш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, (E.113а.3) *مضى* – *мада латийатаху*, *نِيَّتِي تَبَارِدِي* – *ниййати тапа барды*. Қиёсланг: *نيت فيلغان بيركا* (ТП.184а.2), *يَرْدِي حاجتفا* (ТП.266.1), *باردى*.

Қўлёзма матнида “г” товушини ифодалаш учун “ڭ” ҳамда “ك” шакллар қўлланил-

ган. Масалан: *يَتِيك قَليج* – *етиг қилич*, *مَنگُوا اينكان* – *мангу ингон*.

Матнда “в” товушини ифодалаш учун эса “ۆ” ҳамда “ف” шакллар қўлланилган. Масалан:

سفلو غ يغورت – *сувлук язурт*, *اوجي* – *авчи*.

П товуши эса “ب” ҳамда “پ” шаклларида қўлланилган. Масалан: *پشمش ات كفاج كا* – *кувачга пишмиш эт*, *بوستين دوز* – *пўстин дўз*.

Ж товуши эса ڭ шаклида берилган. Масалан: *نژداغ* – *ниждоғ ва бошқалар*.

Демак “Мукаддамати-л-адаб” “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик қатламини ўрганиш, унинг XII-XIII асрларга мансуб эканлигини кўрсатади. Қўлёзмадаги туркий сўзликнинг график хусусиятлари сифатида қуйидагиларни хулоса қилишимиз мумкин:

1. “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик бирикмаларида аввал от кейин эса кесим қўйилган. Бошқа қўлёзма нусхаларида эса аввал феъл кесим кейин эга қўйилганлигини кўриш мумкин.

2. Ушбу қўлёзмада бошқа қўлёзмаларда учрамайдиган яъни ундош харфлар устида касра, дамма, ташдид белгилари қўйилган. Бу эса туркий сўзларни тўғри ўқилишини таъминлаган.

3. “Мукаддамати-л-адаб” асарининг “Ёзгат” нусхасидагина В товуши ڭ ҳамда Ф шакли, Г товушини ифодалаш учун ڭ ҳамда ڭ шакли, П товуши эса ب ҳамда پ шаклида, Ж товуши эса ڭ шаклида, З товуши эса ز, ذ, ڭ шаклларида берилганлигини кўра-миз.

ПАУЗАЛ ШАКЛНИНГ ФОНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ҚОСИМОВА САРВИНОЗ

Катта ўқитувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб тили талаффузидаги паузал шакл ўрганилади. Унда Мовароуннаҳр тилиунослари тадқиқотлари асосида олиб борилган таҳлиллар натижасида “сўзларнинг паузал шакли” мавзуси мақсад қилиб олинади. Мақолада Замахшарийнинг грамматик асаридаги паузал шаклнинг фонологик хусусиятлари тадқиқот учун танлаб олинди.

Таянч сўз ва иборалар: паузал шакл, фонологик хусусият, эъроб, сукун, редукия, метатеза, палатализация.